

Debata medzi postrozvojom a jeho kritikou

TOMÁŠ PROFANT

The Debate Between Post-Development and Its Critics

Abstract: The field of development studies witnessed an important debate between post-development critics and their opponents. The article presents this debate and focuses on neopopulism in post-development, or more particularly on romanticization, essentialization, the rejection of modern technologies and cultural relativism. It discusses the problem of the homogenization of the development discourse, practice and agency in 'development'. It reacts to the criticism from the field of practice that post-development aims at the old fashioned development discourse instead of focusing on the current discourse on globalization and that it ignores changes within 'development'. And finally, the article deals with the political orientation of post-development, its alleged affinity with neoliberalism, the way it uses statistical indicators and its normativity. The conclusion answers the questions whether post-development is meaningful and whether it can remain an important approach under the light of this debate.

Key words: post-development, development, discourse, power, neopopulism.

Filozofické diskusie týkajúce sa postmodernity a postštrukturalizmu našli svojich reprezentantov a reprezentantky aj v rozvojových štúdiách v takzvanom postrozvojovom prístupe. Tento prístup sa spája s radikálne kritickými myšlienkami zaoberajúcimi sa „rozvojovou“¹ pomocou, životným štýlom industrializovaných spoločností a vplyvom kolonializmu na súčasné vzťahy medzi bývalými kolonizovanými a kolonizujúcimi krajinami. Jeho kľúčovým prvkom je enviromentálne zlyhanie „rozvoja“, ktoré obracia rebríček rozvinutosti z nôh na hlavu, a sociálne zlyhanie, ktoré umožnilo mnohonásobný nárast rozdielu v materiálnom blahobyte medzi bohatými a chudobnými. Súčasťou kritiky sú tiež námietky voči pozápadňovaniu odlišných kultúrnych oblastí.

Na radikálnu kritiku „rozvoja“ reagovali najmä autori a autorky marxistického a liberálneho zamerania. Ich cieľom bolo poukázať na teoretické nedostatky postrozvojového prístupu, a legitimizovať tak pokračovanie „rozvojovej“ pomoci napriek pripúšťaným neúspechom. S námietkami týkajúcimi sa napríklad nerovných hospodárskych a mocenských vzťahov najmä marxisti súhlasili, ale nepovažovali ich za novátorské. Postrozvojový prístup tak jeho oponenti v mnohých ohľadoch odmietli.

Vzhľadom na to, že v českej a slovenskej academickej sfére táto debata absentuje, považujem za zmysluplné sa ňou zaoberať. Mojim cieľom však nie je ju len reprodukovať, ale z postrozvojových pozícií na kritiku aj odpovedať. Najprv stručne uvediem základné myšlienky postrozvoja. Nasledujúce časti budú mať podobu teoretického dialógu medzi kritikmi postrozvoja a obhajcami tohto teoretického prístupu, medzi ktorých sa radí aj autor textu. Konkrétne výčitky môžeme rozdeliť do niekoľkých skupín. Za prvé, postrozvoju býva vyčítaný neopopulizmus – romantizácia, esencijalizácia, odmietanie modernity a kultúrny relativizmus. Za druhé, tento prístup má údajne problém s homogenizáciou rozvojového diskurzu, „rozvojovej“ praxe a jednania (*agency*) v jej rámci. Za tretie, postrozvoj je napádaný argumentami z praxe, pretože vraj ignoruje zmeny v „rozvoji“

a naďalej sa zaoberá rozvojovým diskurzom, hoci ten bol do veľkej miery nahradený diskurzom globalizácie. A za štvrté, postrozvoj býva kritizovaný za svoju politickú orientáciu. Niektoré črty má podobné s neoliberalizmom, preberá kvantifikujúce prístupy, ktoré sám kritizuje, a podľa kritikov sú problematické aj jeho normatívne odporúčania.

Tieto širšie okruhy sú len orientačné a témy ich vo svojej spojitosti prekračujú. Napríklad úplné odmietanie modernity priradujúce postrozvoj k neopopulizmu úzko súvisí s problémom homogenizácie, ktoré takéto *úplné* odmietnutie umožňuje. Všetky neopopulistické témy potom súvisia s tým, čo postrozvojový prístup predpisuje v rámci svojej normativity.

Cieľom textu je sa zaoberať otázkou zmysluplnosti tohto prístupu. V závere si zodpoviem, nakoľko udržateľná je postrozvojová kritika vo svetle námietok, ktoré voči nej boli vyslovené.

Zo slovenského (a českého) pohľadu by článok mohol byť prínosný preto, že „rozvojová“ pomoc je súčasťou našej (a českej) zahraničnej politiky, ba dokonca formuje slovenskú identitu (Gažovič 2012; Bátora 2004) a z rozpočtu na ňu v roku 2010 išlo skoro 56 miliónov eur, čo znamená 0,0856 % HND (hrubého národného dôchodku; MVRO 2011). Česká republika v roku 2010 poskytla 4,34 mld. Kč, t. j. 0,13 % HND (FoRS 2011). Je to teda dôležitá súčasť verejnej politiky oboch krajín, a preto považujem za podstatné, aby aj česká a slovenská akademická verejnosť o problematike „rozvoja“ debatovali a aby sa zaoberali dosiaľ nie príliš známymi diskusiami.

POSTROZVOJOVÝ PRÍSTUP²

Pôvod postrozvojového prístupu je možno vysledovať k mysliteľom ako Gándhí (česky 2003), Henry David Thoreau (česky 2006, 2009), Edward Said (česky 2008 a 2011), Frantz Fanon (česky 2011), Ivan Illich (1973, 1978, česky 2001) či Michel Foucault (napríklad česky 1999 a 2002).

K jeho trom základným dielam patrí monografia od Artura Escobara (1995) a zborníky od Majida Rahnemy a Victorie Bawtreeovej (1997d) a Wolfganga Sachsa (1992a).

K nim je možno priradiť diela, ktoré sa svojim kritickým pohľadom implicitne k tomuto smeru hlásia (Ferguson 1994; Apffel-Marglin – Marglin 1990, 1996; Nandy 1994, 1996a; Shiva 1997; Cowen – Shenton 1996; Rist 2008; Latouche 1993; Alvares 1994; Esteva – Prakash 1998; Mehmet 1995; Lummis 1996; Manzo 1991; DuBois 1991).

Nemenej kritický, ale nuancovanejší prístup k „rozvoju“ zaujali Hobart (1993), Crush (1999b), Cooper s Packardom (1997a) a Gardnerová s Lewisom (2000).

Na myšlienky týchto autorov a autoriek kriticky reagovali akademici a akademičky z rôznych pozícií – neomarxistickej politickej ekonómie (Corbridge 1998; Kiely 1999; Storey 2000; Engel 2001), sociológie a geografie (Knippenberg – Schuurman 1994; Nenderveen Pieterse 1998, 2000; Lehmann 1997; Nanda 1999; Blaikie 2000; Curry 2003; Simon 2006; Rapley 2004; Agrawal 1996), antropológie a prístupu orientovaného na aktéra (Little – Painter 1995; Grillo – Stirrat 1997; Crewe – Harrison 2002; Van Ausdal 2001; Robins 2003; Olivier de Sardan 2005), z pozície historickej vedy (Grischow – McKnight 2003) a foucaultovského prístupu (Brigg 2002). Toto rozdelenie vychádza zo Ziai (2007b: 6), avšak kritiky sa u mnohých autorov prekrývajú bez ohľadu na to, či sú z neomarxistického, sociologického, či antropológického prúdu.

S kritikou sa pokúsili vyrovnat' traja autori – Ziai (2004a: 206–240, 2004b), Escobar (2000, 2007) a Tamas (2004).

K novším textom venujúcim sa tejto téme patrí Escobar (2008), Kapoor (2008), McEwanová (2009), Latouche (2009), Ziai (2007c) a Cornwallová s Eadeovou (2010).

V českej a slovenskej sociálnej vede sa k postrozvoju vyjadril Ondřej Horký, ale ktorého radikálna kritika rozvojovej spolupráce neznamená „*jej hlúpe odmietanie, ale výzvu k premene a otvoreniu širšej spoločnosti k debate o rozvoji doma a v zahraničí*“ (Horký 2010: 12). „*Úplne sa vzdať dvojstrannej spolupráce ... nepredstavuje [podľa*

Horkéhoj alternatívne riešenie“, pretože by odpojilo „Čechov a Češky od praktík rozvojevej spolupráce, a téma Juhu by tak stratila legitimitu vo verejnom priestore“ (Tamtiež: 135; pozri aj Profant 2011d). K postrozvoju sa vyjadrovali aj Daněk et al. (2008). Ďalším textom je moja prípadová štúdia hnutia Fair Trade z postrozvojevej perspektívy (Profant 2010).

Sachs vo svojej kritike „rozvoja“ ponúkol štyri príčiny jeho úpadku: Za prvé, je to ekologická neudržateľnosť súčasného modelu industrializovaných spoločností, ktorá zneumožňuje, aby boli naďalej vnímané ako vedúce v rebríčku sociálnej evolúcie. Za druhé, koniec studenej vojny znamenal, že prestali existovať dôvody na potrebu kupovať si priazeň krajín, ktoré nepatriali do sovietskej sféry vplyvu.³ Za tretie, „rozvoj“, od Trumanovej inauguračnej reči v roku 1949, ktorá podľa Sachsa započala jeho éru, mal za následok sociálnu polarizáciu miesto dobiehania Severu Juhom. Bohatí za ostatných šesť desaťročí zbohatli a chudobní schudobneli.⁴ Za štvrté, „rozvoj“ bol pomýlený od svojho počiatku a viedol k nenapraviteľnej strate diverzity. Bol nástrojom pozápadňovania sveta tým, ako vytyčoval jednotnú líniu pre všetkých ľudí, po ktorej majú „dospieť“ k svojej „rozvinutosti“⁵ (Sachs 1992b: 2–4). Cieľom autorov v Sachsovom zborníku bolo narušiť konceptuálne základy kľúčových konceptov používaných v „rozvoji“ a ukázať, ako posilňujú západný pohľad na svet.

Druhým kľúčovým dielom je *Encountering Development* od Artura Escobara, podľa ktorého „diskurz a stratégia rozvoja spôsobili ... masívnu nerozvinutosť a zbedačenie, nevýslovné vykorisťovanie a útlak“ (Escobar 1995: 4). Dôležité je, že „realita ... bola kolonizovaná rozvojovým diskurzom“ (Tamtiež: 5), ktorý „vytvoril extrémne efektívny dispozitív na produkovanie poznania o treťom svete a na uplatňovanie moci nad ním“ (Tamtiež: 9). Escobar teda zdôrazňuje diskurzívnu zložku rozvojového dispozitívu a potrebu jej kritiky, avšak v závere svojej knihy sa, podobne ako väčšina postrozvojových autorov, vyslovuje v prospech lokálnych alternatív. Píše, že cieľom autorov radiacií sa k tomuto prístupu je odmietnutie celej paradigmy a hľadanie alternatív k rozvoju miesto rozvojových alternatív. Títo autori majú záujem o lokálnu kultúru a poznanie, majú kritický pohľad na vedecké diskurzy a presadzujú lokálne, pluralistické, zdola vychádzajúce hnutia (Escobar 1995: 215). Rovnako tak Esteva sa vyslovuje v prospech takzvaných nových občín (*New Commons*), v ktorých vidí rezistenciu ako kreatívne opätovné konštituovanie sociálnych interakcií. To má viesť k oslobodeniu sa z ekonomických okovov (Esteva 1992: 20).

Majid Rahnema v zborníku editovanom spolu s Victoriou Bawtreeovou definuje postrozvoj ako subverzívny, teda otáčajúci (*to subvert*) situáciu, tak aby ju bolo možné vidieť z iného uhla, orientovaný na ľudí, a radikálny, čiže idúci ku koreňom⁶ (Rahnema 1997b: xi–xii). Tragédiu „rozvoja“ prirovnáva k tragédii AIDS. „Rozvoj“ je teda infekciou, akýmsi AIDS II, sociokultúrnou verziou tohto vírusu. Pre Rahnemu sila „rozvoja“ spočíva v spôsoboch, akými penetruje do tela iných spoločností, a to školským systémom, vytváraním návykových potrieb a degradovaním domorodého poznania. To ho vedie napríklad ku kritike volieb ako nástroja demokratického procesu, pretože samotné voľby „nemôžu determinovať, čo v skutočnosti skupina potrebuje ako celok...“ (Rahnema 1997c: 388). V závere potom podobne ako Sachs, Escobar a ďalší predstavitelia postrozvojového prístupu vyzdvihuje takzvané vernakulárne spoločnosti. Uvedeným termínom zdôrazňuje, že v týchto spoločnostiach sa všetko vytvára doma v protiklade k výmene s vonkajškom (Rahnema 1997a: 128). Tým sa odlišuje od Escobara, ktorý sa stavia na stranu hybridných spoločností, teda spoločností medzi modernitou a tradíciou.

Tento základný rozpor sa prejavuje v značnej diverzite postrozvojových autorov a autoriek, preto je len ťažko možno hovoriť o jednotnej postrozvojovej teórii. Zrejme to bude najmä z argumentov reagujúcich na kritiku postrozvojového prístupu. Jeho rôznorodosť umožňuje výber z niekoľkých argumentov. Ziaí rozlišuje medzi radikálne demokratickým

(alebo tiež skeptickým) a neopopulistickým prístupom. Prvý sa od druhého odlišuje v otázke romantizácie, homogenizácie „rozvoja“, v konštruktivistickom/statickom vnímaní kultúry (viď časť o kultúrnom relativizme) a v odmietnutí bližšie špecifikovať postrozvojovú normativitu (Ziai 2004b: 1053; k neopopulistickému prístupu k „rozvoju“ pozri aj Blaikie 2000: 1044–1045). Zatiaľ čo kritika väčšinou útočí na neopopulizmus postrozvoja, jeho obrana spočíva v prijatí radikálne demokratickej pozície. Odmietnuť „rozvoj“ je možné aj bez toho, aby človek poprel základné demokratické princípy. To je aj pozícia autora tejto teoretickej state.

V čom teda toto odmietnutie spočíva? V prvom rade v odmietnutí eurocentrizmu rozvoja ako konceptu. Ak aj by sme tento koncept chceli používať neutrálne, neubránime sa tomu, že „*tento výraz je zafarbený a determinovaný aj nechcenými významami. Toto slovo vždy implikuje priaznivú zmenu, krok od jednoduchého k zložitému, z podradeného k nadradenému, z horšieho k lepšiemu*“ (Esteva 1992: 10).

Zároveň je tento koncept prázdnu nádobou. „*Napriek tomu, že rozvoj nemá žiaden obsah, má jednu funkciu: umožňuje, aby bola akákoľvek intervencia posvätená v mene vyššieho cieľa*“ (Sachs 1992b: 4). Problémom „rozvoja“ ako konceptu tak nie je len jeho eurocentrizmus, ale zároveň aj to, že umožňuje pozitívne označenie mnohým neželaným javom. Hoci postrozvoj „rozvoju“ pripisuje veľmi negatívnu konotáciu, „rozvojový“ mainstream naďalej tento termín používa výhradne v jeho pozitívnom zmysle tak, ako je definovaný v mnohých slovníkoch či dokumentoch medzinárodných organizácií.

Na konceptuálnej rovine je potom možno priradiť k rozvoju autoritárske implikácie vyplývajúce z rozlíšenia medzi právom na definovanie toho, čo rozvoj je, na strane expertov a expertiek a akceptovaním tejto definície na strane prijímateľov a prijímateľiek. Toto poručníctvo (Cowen – Shenton 1996) je základom rozvojovej spolupráce a dá sa vystopovať k snahám saint-simonistov smerovať spoločnosť tak, aby akceptovala zmeny spôsobené akumuláciou kapitálu a industrializáciou. „Rozvoj“ predpokladá určité smerovanie a prispôbenie sa tomuto smerovaniu na strane cieľových populácií.

Hoci postrozvojoví autori a autorky okrem „rozvoja“ ako konceptu kritizujú najmä „rozvojovú“ prax, uvedomujú si, že nie je možné odmietnuť každý projekt vykonaný pod značkou „rozvoja“. Rahnema napríklad „*osobne [nemá] ten názor, že všetky rozvojové projekty sú zlé*“ (Rahnema 1997c: 381). To však neznamená, že nie je možné problémy v „rozvojovej“ praxi prisúdiť „rozvoju“ ako konceptu. Sú to práve eurocentrické, autoritárske a depolitizujúce aspekty „rozvoja“ ako konceptu, ktoré vedú k tak častým nedostatkom v praxi, že niektorí postrozvojoví autori a autorky preferujú opustenie tohto konceptu i praxe pred snahou o reformu (pozri napríklad Ziai 2007d).

Z pohľadu časovej následnosti sa dá postrozvojový prístup zaradiť do prvej polovice deväťdesiatych rokov.⁷ Vzápätí, teda v druhej polovici tohto desaťročia, nasledovali najvýznamnejšie odpovede a reakcia na túto kritiku kritiky prišla začiatkom nultých rokov. V nasledujúcej sekcii budem postupovať podľa konkrétnych tém s cieľom reagovať na kritiku postrozvoja buď na základe vlastného uváženia, alebo v duchu autorov odpovedajúcich na túto kritiku. Kde budem mať pocit, že ich reakcia bola nedostatočná, pokúsím sa ich doplniť. Začnem vždy kritikou postrozvojového prístupu a potom sa zameriam na odpoveď z tohto tábora.

Ešte predtým, ako sa začnem zaoberať debatou rozvoj vs. postrozvoj, je v záujme prehľadnosti vhodné vyjasniť štruktúru argumentácie. Existuje tu čosi ako „rozvoj“, ten je kritizovaný postrozvojovým prístupom, alebo postrozvojovou kritikou, alebo jednoducho postrozvojom. Na neho reaguje kritika postrozvoja. Je to teda kritika kritiky. Posledným bodom v argumentácii je kritika kritiky kritiky, teda odpoveď z postrozvojového tábora na kritiku postrozvojovej kritiky „rozvoja“. Odstavce takmer vždy reprezentujú buď kritiku postrozvoja, alebo reakciu na túto kritiku. V prípade, že je tomu inak, je to v texte zdôraznené.

NEOPOPULIZMUS V POSTROZVOJOVOM PRÍSTUPE

Romantizácia globálneho Juhu

Zrejme najčastejšie kritizovaným prvkom v postrozvojovom prístupe je romantizácia globálneho Juhu. Podľa kritikov postrozvoj pripisuje „tradičnému“ životnému štýlu cnosti, ktoré mu často neprislúchajú. Tento životný štýl sa má najčastejšie odohrávať v sociálnych hnutiach globálneho Juhu či miestnych komunitách. Postrozvoj (napríklad Shiva 1997) vníma globálny Juh a miestne komunity ako „posledné útočisko ušľachtilého divocha“ (Kiely 1999: 38–40, pre tú istú kritiku Shivy pozri Salleh 1991). Manzo (1991: 8) v tejto súvislosti hovorí o „obrátenej logocentrizme“. Centrum sa nenachádza na Západe, ale na Juhu. Romantizácia je podľa kritikov problematická najmä preto, že zakrýva nerovné mocenské vzťahy v miestnych spoločnostiach, a to najmä ich rodový a ekonomický aspekt (viď časť o kultúrnom relativizme, pozri aj Ziai 2004a: 220–222). Okrem takýchto „teoretických“ dôsledkov v podobe nekvalitnej sociálnej vedy sa v praxi prejavuje aj zneužívaním diskurzu tradičnej, nevinnej komunity mocensky nadradenými členmi takéhoto spoločenstva. Napríklad niektoré indické hnutia farmárov viac prospievajú bohatým majiteľom pôdy (hoci nie vždy veľkostatkárom) ako námezným pracovníkom z nižších kást. „*Jednoducho povedané, postrozvojová kritika modernity v treťom svete ... napomáha pri prehliadaní triednych/kastových rozdielov v prospech zdieľanej kultúrnej identity obete celej dedinskej ‚komunity‘, a ide tak na ruku pozápadným urbánne-industrializovaným záujmom, ktoré sú prepojené na západných kapitalistov*“ (Nanda 1999: 20).

Zatiaľ čo túto kritiku si zaslúžia predstavitelia a predstavielky neopopulistického postrozvojového prístupu (napríklad Alvares 1994), iní predstavitelia postrozvoja ako Escobar jej unikajú explicitným odmietnutím „nepoškvrených, rodovo neutrálnych, vernakulárnych spoločností, v ktorých neexistuje dominancia“ (Escobar 1995: 188). Rahnema (1997a) píše síce o víruse modernity, ktorý napáda tradičné spoločnosti, avšak kým takéto rétorické figúry pripomínajú nacistické metafory ohľadom hygieny a árijskej rasy, Rahnema zároveň tvrdí, že „vernakulárne spoločnosti by nemali byť idealizované. Predstavujú priestory plné protikladných záujmov, vzájomného strachu, podozrievania a násilia“ (Tamtiež: 114). V postrozvoji je tak možné sa stretnúť ako s romantizovaním miestneho obyvateľstva, tak so snahou o vyrovnanjšiu analýzu vzťahov v jeho rámci, a jeho paušálne odmietnutie nie je na mieste. Vhodné je preto, ako už bolo zmienené, rozlišovať medzi neopopulistickým a radikálne demokratickým postrozvojovým prístupom.

Esencializácia globálneho Juhu

Postrozvojoví autori a autorky sú obvykle obviňovaní z esencializácie obyvateľstva globálneho Juhu (napríklad Corbridge 1998: 144). Tým ako miestnych romantizujú, zároveň vytvárajú jednotnú, skupinovú predstavu Iného, ktorej zodpovedá každý jedinec. Kritizované je vnímanie tretieho sveta ako homogénneho, hoci je nutné rozlišovať medzi rôznymi skupinami štátov, ako sú nové industrializujúce sa krajiny, krajiny vyvážajúce ropu či takzvaný štvrtý svet (Kiely 1999: 38).⁸ Podobnú výčitku postrozvojovému prístupu adresuje Nederveen Pieterse (2000: 185), ktorý poukazuje na to, že sociálne hnutia sú veľmi rôznorodé a mnohé v skutočnosti usilujú o prístup k „rozvojovým“ programom. Súčasťou romantizácie je v prípade postrozvojovej autorky Shivy zrkadlové nahradenie esencializovaného zlého Západu esencializovaným dobrým tretím svetom (Kiely 1999: 38–39).⁹ Podobne tak postrozvojový autor Esteva píše o „tradičnom človeku“ (Ziai 2004a: 216). Vernakulárne spoločnosti u Rahnemu, ktoré sú „zdravými“ v porovnaní s chorou modernitou, šíriacou sa ako HIV, sú takisto príkladom esencializovaných kultúr bez akéhokoľvek vývoja či miešania sa s inými (Rahnema 1997a). Kľúčovým argumentom tu je, že kultúrne identity sú sociálnymi konštruktami a ako také nemôžu byť zafixované.

Nikdy nie je možné hovoriť o jasnej identite, pretože vždy prechádza nejakou zmenou a potom nie je možné ani vytvárať esenciu miestneho obyvateľa alebo obyvateľky (Eriksson Baaz 1999 podľa Ziai 2004a: 217; pozri aj Laclau – Mouffe 2001).

V tomto ohľade je treba dať kritikom postrozvojového prístupu do veľkej miery za pravdu a viac ako na údajné danosti tradičných kultúr je lepšie sa zamerať na ich empirický výskum.

Na obhajobu postrozvoja môžeme uviesť dva argumenty. Za prvé, postrozvojoví autori a autorky nemajú vždy na mysli esencializujúce príklady určitého typu spoločnosti, ale najmenej zvýhodnených (*subaltern*) definujú ako odlišných od medzinárodných, národných a lokálnych elit. Spoločenstvá znevýhodnených teda nie sú esencializované a ich jedinou charakteristikou je ich odlišnosť od ďalších skupín. Ak by sme Escobarovu reprezentáciu sociálnych hnutí brali v zmysle portréту, teda toho, čo Spivak nazýva *Darstellung* (reprezentácia v umení či filozofii; Spivak 1994: 70), nepochybne by bolo možné ho (a zvlášť už spomenutých autorov) kritizovať za nekorektný opis. Ak by však bola Escobarova reprezentácia vnímaná v zmysle *Vertretung* (hovorenia za niekoho, jeho argumentačná obrana; Tamtiež), jeho cieľom by potom nebola presná charakteristika, ale niektoré vlastnosti spoločné všetkým, ktorých je možno označiť ako najmenej zvýhodnených (Thomas 2004: 652–653). Takýto postup by sa potom dal akceptovať aj ako snaha o nevyhnutné zjednodušenie reality pre potreby jej teoretického zobrazenia. To vždy redukuje komplexnosť na jednoduchosť a v tom je zmysluplnosť teórie. Pomáha nám pochopiť naše okolie tým, že ho zjednodušuje. Rovnako ako diskurzívny analytik vyberá určité pravidelnosti na to, aby definoval diskurzívnu formáciu, tak aj teoretik vyberá určité prvky reality, aby na ich základe vybudoval teóriu, či len presvedčivú analýzu sveta vo svojej celosti nepoznateľného. Tento argument je však vždy treba doplniť o vedomie, že subjekt je jedinečný a neprerozprávatelný.

Za druhé, môžeme na obranu postrozvoja uviesť, že pokiaľ postrozvoj esencializuje znevýhodnené spoločnosti, je táto ich esencializácia skupín iba strategickým úkonom vedeným snahou o to, aby konkrétna skupina dosiahla svoje ciele. Cieľom je instrumentalizovať v skutočnosti neexistujúcu jednotnú identitu tak, aby sa vytvoril dojem dlhoročnej tradície, ktorý je potom možno použiť ako argument vo vzťahu napríklad k štátnym autoritám.¹⁰ K takýmto stratégiám dochádza napríklad v Juhoafrickej republike. Sú dôsledkom zákona o kmeňovej autorite prijatého ešte počas apartheidu. Po jeho prijatí komunita Makuleke na základe etnografických štúdií argumentovala za možnosť spoluspravovať Krugerov národný park, čo sa jej aj nakoniec podarilo, a získala zároveň nárok na časť ziskov z turizmu (Robins 2003).¹¹

Tu je kľúčové si uvedomiť, že esencializácia môže byť užitočná a je treba ju vnímať ako ambivalentnú súčasť mocenských bojov. Zároveň treba dodať, že Escobar tým, ako zdôrazňuje hybridizačné procesy, teda prijímanie niektorých aspektov modernity, a ako sa explicitne snaží vyvarovať vykresľovania miestnych komunit ako oblastí bez nerovných mocenských vzťahov, tieto komunity neesencializuje.

Úplné odmietanie modernity a moderných technológií

Podľa kritikov postrozvojového prístupu „*majú postrozvojoví autori tendenciu zastávať ostro anti-technologickú pozíciu ... a ignorujú možnosti, ktoré technológia prináša*“ (Kie-ly 1999: 40; pozri aj Nederveen Pieterse 2000: 179). Napríklad postrozvojový akademik Claude Alvares tvrdí, že „*veda a technológia na nej založená sú fundamentálne násilné formy zaobchádzania so svetom*“ (Alvares 1996: 70), a tak neprekvapia hlasy volajúce po zrieknutí sa vedecko-technologického pokroku (Ulrich 1992: 281). Kľúčovým problémom potom je, že postrozvojový prístup nereflektuje skutočnosť, že došlo k zlepšeniu zdravotného stavu ľudí či k predĺženiu ich života (Corbridge 1998: 145). Zatiaľ čo tí, čo reagujú na postrozvoj, uznávajú, že technológia môže viesť k excesom ako v prípade priehrady Narmada v Indii, veda môže byť zároveň oslobodzujúca (Tamtiež: 144).

Kým uvedený argument napríklad Escobar (1995: 51) vyvracia podporou hybridným spoločnostiam medzi tradíciou a modernitou, čím odmieta zavrhnúť modernitu a s ňou spojenú vedu a technológiu ako celok, nemenej dôležité je argumentovať za repolitizáciu vedy (Nandy 1996b: 10–11), a to ľudmi mimo vedeckého bádania a najmä jej obeťami. Takýto postoj umožňuje uchovať radikálne demokratickú pozíciu postrozvojového prístupu a zároveň vedu zásadným spôsobom kritizovať. Rozdelenie poznania podľa kultúr na západné a napríklad hinduistické je predpokladom pre pochopenie inherentných epistemologických a ontologických nedostatkov západnej vedy (Shiva 1997), ktoré vedú k spomenutému násiliu.

V konečnom dôsledku však niektoré technologické výdobytky, ako napríklad vákuum, môžu byť zovšeobecnené a rozšírené v sieti svojej praxe a slúžiť nenásilným spôsobom (Latour 2003). Vákuum teda je demokratická technológia, ktorú môže využívať každý a úplné odmietnutie moderných technológií nie je teoreticky udržateľné. Avšak cez akýsi audit skutočne rozširiteľných technológií by zrejme neprešla drvivá väčšina takzvaných výdobytkov techniky (pozri napríklad Illich 1973: 134). Tu je zrejme, že ohľadom technológie skeptickí postrozvojoví autori zastávajú jasne vyhranenú normatívnu (o)pozíciu, avšak definitívny verdikt očakávajú od radikálne demokratického rozhodnutia (Ziai 2004b).

Kultúrny relativizmus postrozvoja a jeho indiferencia vo vzťahu ku globálnemu Juhu

Kritikovia postrozvoja tomuto prístupu vytkávajú kultúrny relativizmus, ktorý nevyhnutne vedie k indiferencii voči globálnemu Juhu. Kým podľa kritikov a kritičiek je určitá stredová multikultúrna pozícia chvályhodná (Kiely 1999: 43), dôsledný relativizmus ústi do „*kultúrneho solipsizmu*“, znemožňujúceho komunikáciu medzi kultúrami (Grillo 1997: 14). To má za následok posun od tolerantnosti k indiferencii. Považovanie napríklad nútenej vakcinácie proti kiahňam za formu kultúrneho imperializmu (Apffel-Marglin 1990) je potom podľa Kielyho príkladom relativizmu a následnej indiferentnosti voči tým, ktorí sa kiahňami nakazia.¹²

Cesta z tejto teoretickej slepej ulice existuje, hoci tiež nie je celkom bez zákrut. Odpoveď kritikom postrozvojového prístupu konfrontuje dva teoretické modely spoločnosti – konštruktivistický a statický. Ak je kultúra statická, jedna interpretácia hodnôt prevládne a rozhoduje o tom, čo konkrétne kultúra znamená v praxi. Následne je možné trestať deviantné správanie, napríklad používanie líčenia ženami. Takýto interpreti a interpretky (alebo skôr zákonodarcia a zákonodarkyne, pozri Bauman 1989) sú v nadradenej mocenskej pozícii oproti zbytku spoločnosti. V konštruktivistickom modeli „deviantné“ praktiky ukazujú, že neexistuje konsenzus týkajúci sa niektorých otázok, napríklad ženskej obriezky. Takáto hodnota, či praktika, ktorá je údajne súčasťou kultúry, už viac nemôže byť vnímaná jedným spôsobom, pretože zrazu jednoducho existuje pluralita názorov na nejakú konkrétnu tému (Ziai 2004b: 1051–1052). Dôsledkom teda nemusí byť indiferencia, ale možnosť sa angažovať v iných spoločnostiach v prospech nejakých názorov (k tomu viď časť o normativite).

V uvedenom elegantnom teoretickom riešení zdanlivo nevyhnutného prepojenia prijatia útlaku a kultúrneho relativizmu je prítomných niekoľko rozporov. Nasledujú teda argumenty, ktoré sa dajú vzniesť voči naznačenému riešeniu kultúrneho relativizmu prijatím konštruktivistického chápania spoločnosti. V tomto prípade nejde o debatu „rozvoj“ vs. postrozvoj, ako skôr o debatu v rámci samotného postrozvoja. Mojim cieľom tu nie je ponúknuť definitívnu odpoveď kritikom kultúrneho relativizmu, ale poušilovať sa najsť zmysluplný neuniverzalizujúci, hoc aj nekonzistentný, prístup.

Prvým problematickým bodom je, že človek v prípade konštruktivistického modelu spoločnosti naozaj musí akceptovať aj z jeho perspektívy utlačujúce praktiky, pretože v danej kultúre o nich existuje konsenzus. Takže v niektorých kultúrach je nútený sa so ženskou obriezkou zmieriť (Tamtiež: 1058, p. 4). Kľúčovým determinantom tu je veľkosť

spoločnosti. Konsenzus je možno dosiahnuteľný v izolovanej dedine, ťažko si ho však možno predstaviť na akúkoľvek tému v jednotke národného štátu. Veľkosť jednotky by potom mala takisto podliehať právu na sebaurčenie.

Druhým problémom, ktorý sa tomuto modelu nevyhýba, je jeho nekonzistentnosť. Na jednu stranu predpokladá kultúrny relativizmus, ale na druhú univerzálne platný nárok na sebaurčenie (Tamtiež: 1052).

Tretím problémom je, že postmodernizmus kultúrneho relativizmu je nutne nekonzistentný so snahou o poznanie a sociálnu vedu (Rosenau 1992: 174–176). Otázkou je možno položiť napríklad takto: Ako môžeme poznať čokoľvek, čo sa deje v inej kultúre, ak nepoznateľnosť inej kultúry je základom kultúrneho relativizmu? (pozri aj Hobart 1993: 11). Vedenie je totiž súčasťou kultúry. Riešením je stredná cesta v podobe snahy o medzikultúrny dialóg, odmietnutie solipsizmu v prospech minimálnej schopnosti porozumieť iným, napríklad ich zjavnému krikú o pomoc.

V neposlednom rade slúži kultúrny relativizmus k obhajobám autoritárstva v podobe takzvaných ázijských hodnôt, keď sú nedemokratické režimy vnímané ako vyjadrenie vôle ľudí preferujúcich takýto režim (Štekláčová 2010). A zároveň naopak, univerzalizmus umožňuje zasahovanie tak známe z novodobej histórie intervencií Spojených štátov.

Najvýznamnejším problémom je prepojenie kultúr. Zatiaľ čo postmoderna operuje s oddelenými kultúrami a možnosťou relativizmu, Homi Bhabha (2004) hľadá umiestnenie kultúry práve na pomedzí toho, čo sme zvykli nazývať kultúrami. Rozlišuje medzi kultúrnou diverzitou a kultúrnou diferenciou. Diverzita predpokladá oddelenie kultúr, ich pluralitu, uznanie daných kultúrnych obsahov a zvykov. Tento relativizmus je základom liberálneho multikulturalizmu. „*Separuje totalizované kultúry*“ (Tamtiež: 50). Kultúrna diferenciacia naproti tomu predpokladá, že kultúra vzniká až v artikulácii kultúry ako poznateľnej entity. Objavuje sa vždy až ako problém, keď dochádza k omylom pri snahe porozumieť významom na pomedzí medzi referenčnými systémami a kultúrne referencie ostávajú nepochopené. Objavuje sa teda až v každodenných sporoch medzi triedami, pohlaviami, rasami a národmi (Tamtiež). Len v rozdieloch medzi nimi vidno kultúrnu diferenciu. Proces vyslovovania (*enunciation*), teda signifikácie, vytvára rozpor medzi obvyklou kulturalistickou potrebou tradície, komunity či stabilného systému preferencií a nevyhnutnou negáciou istoty pri artikulácii nových, dosiaľ neznámych, kultúrnych požiadaviek (Tamtiež: 51). „*Menou kritickéj komparatistiky ... viac nie je suverenita národnej kultúry*“ (Tamtiež: 8). Koncept ľudskej komunity sa mení z jasne daného, ohraničeného a stabilného priestoru v neustále plynúcu, vágnu, nikdy nezafixovanú oblasť medzi. Existencia *Différance*, tretieho priestoru medzi vyslovením a porozumením výroku, medzi jeho vyslovením a ukotvením v diskurze, nevyhnutne „*spochybňuje naše poňatie vlastnej historickej identity kultúry ako homogenizujúcej, zjednocujúcej, sily autentickéj Minulosti, udržiavanej národnou tradíciou Ludu*“ (Tamtiež: 54). Rozdelenie subjektu výpovede na vyslovenie a artikuláciu, teda na vyslovenie a preniknutie do spoločného diskurzívneho priestoru, ktorý dáva vyslovenému zmysel, narúša logiku synchronického času a evolúcie a s nimi aj možnosti existencie akejkoľvek pôvodnej, čistej kultúry. Nemožnosť zafixovať výpoveď vedie k nemožnosti zafixovať kultúru a k nevyhnutnosti odmietnuť kultúrny relativizmus.

Ten ako opak bhabhovského postkolonializmu kultúrnej diferencie je potom v protiklade aj k radikálnej demokracii Laclaua a Mouffeovej, ktorá chce byť Ziaiovou (2004b) normatívnou pozíciou. Títo autori takisto postulujú nezafixovateľnosť identít. Z neko-nejšej artikulácie elementov do momentov v rámci diskurzu (Laclau a Mouffe 2001: 105) je tak nutné vyzdvihnúť etnicitu (Tamtiež: 159) ako jeden z takýchto elementov, ktorý sa vždy artikuluje až v kontakte s inými elementami, a to aj inými etnickými elementami. Jednoducho povedané, po uvedení si neexistencie jasne ukotvených identít nie je možné operovať s oddelenými, teda jasne ukotvenými kultúrami v rámci kultúrneho relativizmu.

Hoci kultúrny relativizmus je teda inherentne nekoherentná pozícia, nemal by nás tento poznatok priviesť k extrému univerzalizmu. Oslabený relativizmus nemusí viesť k diogenovskej indiferencii či nečinnosti Piláta Pontského, môže však zásadne napomôcť pri vnímaní iných spoločností ako nemenej dobrých či správnych, ako je tá naša, a k obhajobe takejto medzikultúrnej hodnoty.

HOMOGENIZÁCIA „ROZVOJA“

Homogenizácia rozvojového diskurzu

Tým, že Sachs argumentuje za zrušenie „rozvoja“ a tvrdí, že „[n]astal čas napísať jeho nekrológ“ (Sachs 1992b: 1), zároveň „implicitne navrhuje, že je možné dospieť k jeho jednoznačnej definícii“ (Crush 1999a: 3). Avšak podľa kritikov homogenizácie diskurzu „je vhodné sa baviť o viacerých koexistujúcich diskurzoch“ (Hobart 1993: 12; pre ten istý argument pozri Cooper – Packard 1997b: 10; v prípadovej štúdií pozri Unnithan – Srivastava 1997). „Ak máme prijať postmoderný prístup k rozvoju a odkryť ho ako diskurz, musíme ukázať, ako zahŕňa mnohoraké reality a naratívy, takže konštruovať ho ako spútaný a vnútorne homogénny je teoreticky kontradiktórne“ (Gardner – Lewis 2000: 18).

Výčitku, že postrozvoj ignoruje pluralitu „rozvoja“, považujem iba zdanlivo za oprávnenú. Je treba uznať, že keď postrozvojová teória hovorí o „esencii rozvoja“ (Esteva 1992: 17), o jednej rozvojovej paradigme (Rahnema 1997b: xiv; Ziai 2004a; pozri aj Profant 2012) či o jednom rozvojovom diskurze (Escobar 1995), zároveň ignoruje množstvo rétorických premien.

Na obhajobu postrozvoja je možné uviesť, že hoci existuje množstvo odlišných tvrdení v rámci jednej diskurzívnej formácie, tieto tvrdenia sú spojené pravidlami svojho formovania a na ich základe je možno určitú jednotu vystopovať (Foucault 2002). Diskurzívna analýza potom usiluje o zachytenie všeobjímajúcej charakteristiky rozvojového diskurzu a nie jeho rôznorodých konkretizácií v realite. Prehľadne a kriticky ich v ich rozmanitosti a zároveň jednotnosti zachytáva Rist (2008). Predovšetkým však analýza takýchto rozporov antropologickej rozvojovej reality bola „do veľkej miery umožnená dekonštrukciou rozvojového diskurzu“ (Escobar 2000). Analýza partikulárnych premien diskurzu v rámci „rozvojových“ projektov a programov je krok, ktorý nasleduje potom, ako sú definované diskurzívne regularity. Ich objavenie umožňuje skúmať, ako je každodenná prax variáciou na takúto pravidelnosť. Zároveň však umožňuje vidieť aj to, ako je prax s ňou v rozpore.¹³ Zatiaľ čo sme svedkami množstva „alternatívnych rozvojových konceptov“, spomedzi ktorých je zrejme najprominentnejší participatívny prístup, pravidlá formovania „rozvojového“ diskurzu napokon ostávajú v praxi neporušené, pretože sú „úzko prepojené na otázky identity a inštitucionálne záujmy“ (Ziai 2011b; ku kritike participatívneho prístupu pozri aj Cooke – Kothari 2001; Hickey – Mohan 2004; Rahnema 1992; Kapoor 2008: 60–75; Crewe – Harrison 2002).

Podobnou výčitkou voči postrozvojovému prístupu je tvrdenie, že v rámci „rozvoja“ nedochádza len k pozápadňovaniu, ale aj iné centrá (východná Ázia, Japonsko, Stredný východ) formujú rozvojový diskurz (McEwan 2009: 104). Nie je to teda len hegemonný Západ, ktorý vyzýva pokrok. Ako Japonsko, tak Južná Kórea sú členmi Výboru pre rozvojovú pomoc Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj (OECD). Čínska „rozvojová“ pomoc je predmetom značnej kritiky (pozri napríklad Alden 2007) a v sedemdesiatych rokoch niektoré štáty Perzského zálivu podľa štatistik OECD vydávali na „rozvojovú“ pomoc viac než 10 % svojho HDP (Raffer – Singer 2001: 136).

Na obranu postrozvoja sa dá tvrdiť, že McEwanová si sama protirečí, keď na jednu stranu vyzdvihuje údaje nezápadný konfuciánsky model „rozvoja“ Južnej Kórey a na druhú tvrdí, že je mu „daná malá relevancia v rozvojovej ekonomii mimo juhovýchodoázijského kontextu“ (McEwan 2009: 224). Nehľadiac teraz na autoritársku minulosť Južnej Kórey, samotná McEwanová svojim príkladom ukazuje, akej hegemonie je západný rozvojový

diskurz schopný. Odlišné koncepcie pokroku diskurz jednoducho vylučuje – „dáva im malú relevanciu“ (Tamtiež). Netreba tiež zabúdať, že kórejský model je vo svojich základoch veľmi podobný západnému, najmä čo sa týka osvietenských nárokov rozumu na poznateľnosť sveta či ovládanie prírody. Konzumná spoločnosť ako dôsledok tejto cesty sa nevyhla ani tejto krajine.

Homogenizácia „rozvojovej“ praxe

Ďalšou námietkou kritikov a kritičiek postrozvoja je, že radikálni autori a autorky homogenizujú „rozvoj“ do konšpiratívneho čítania (McEwan 2009: 104).

Čiastočne je oprávnená. Postrozvoj niekedy vníma „rozvoj“ ako vírus (Rahnema 1997a), alebo Svetovú banku „ako agenta ekonomického a kultúrneho imperializmu v službách globálnej elity“ (Escobar 1995: 167).¹⁴

Kritikou postrozvoja v rámci tej istej témy je vnímanie „rozvoja“ ako určitej homogénnej praxe na úrovni mimovládnych organizácií (*non-governmental organizations – NGOs*). V tomto prípade je postrozvojovým autorom a autorkám prisudzované, že vnímajú všetky „rozvojové“ projekty ako vo svojej podstate rovnaké a nie sú schopní vnímať ich odlišnosť a najmä ich pozitívne dopady (Crewe – Harrison 2002: 181).

S oboma výčitkami sa dá vyrovnáť foucaultovským chápaním moci ako asubjektívnej a zároveň intencionálnej governmentality (Ferguson – Gupta 2002). Siet' NGOs vytvára určité vládnutie, ktoré do istej miery nahrádza tradičné vnímanie „rozvoja“ ako suverénnej moci.¹⁵ Pochopiteľne však nie je možné tvrdiť, že všetky projekty sú rovnaké, či rovnako zlé alebo dobré, jednoducho preto, že nie je možné všetky projekty študovať. A tak sú k dispozícii dve formy odpovede. Na jednu stranu je treba študovať negatívne dôsledky tejto neviditeľnej governmentality, a na druhú existuje značné množstvo konkrétnych príkladov zlyhania rozvojových projektov (pozri napríklad Hancock 1989). Avšak nedá sa povedať, že by neexistovali „dobré rozvojové projekty“. Pozitívne praktické príklady by však nemali odvádzať pozornosť od širšej (často utláčajúcej, ale niekedy aj oslobodzujúcej) štruktúry, ktorej je daný projekt súčasťou a ktorú zároveň reprodukuje (Cowen – Shenton 1996; Ziai 2007b).

Homogenizácia „rozvoja“ ako diskurzu i ako praxe zároveň podľa kritikov postrozvojového prístupu ústi do viktimizácie slabších účastníkov nerovných mocenských vzťahov. Tí sú vykresľovaní ako nevinné obeť všemocných organizácií bez schopnosti jednať (Unnithan – Srivastava 1997). Je im teda upieraná základná ľudská schopnosť popasovať sa so svojim osudom.

Opäť tu platí, že nuancovanejší pohľad na jednanie (*agency*) je možný až po jasnej identifikácii štruktúry (Escobar 2000). Až keď si uvedomíme, ako štruktúra utláča, je možné začať skúmať jednanie. Takáto analýza teda nasleduje až po postrozvojovej analýze v mnohých ohľadoch homogénnej praxe a diskurzu.

Homogenizácia jednania

Postrozvojový prístup je však kritizovaný v rámci tej istej témy z opačnej strany. Everettová (1997; a okrem nej Selinyane podľa Fergusona 1992: 146–147; Charnoz n. d.; Mosse 2005: 19; pozri aj Rossi 2004 a Profant 2012) kritizuje postrozvojového autora Fergusona za to, že svoju analýzu zbavuje subjektu a vytvára dojem všeprestupujúcej moci, ktorej fungovanie nie je subjektami ovplyvňované. Podľa kritiky Everettovej tieto subjekty nemôžu ovplyvniť dôsledky svojho jednania (*agency*), a to nie preto, že by boli bezbranní, ale preto, že taký je jednoducho charakter moci ako sociálneho fenoménu. Na príklade vedomého používania diskurzu udržateľného rozvoja rôznymi aktérmi – plánovačmi, environmentalistami, politikmi, miestnymi obyvateľmi a aktivistami – ukazuje, že „rozvoj“ nie je asubjektívny proces, ale všetci aktéri sú vedomými účastníkmi „rozvojových“ intervencií (Tamtiež: 137). Súhlasí, že síce môže dochádzať k neplánovaným dôsledkom, to ale neznamená, že by sme mali úplne opustiť možnosť jednať.

Postrozvojový autor Ferguson ponúka odpoveď: „... *mojim cieľom nebolo naznačovať, že aktéri by boli nezainteresovaní, alebo bezvýznamní, avšak podstatu ‚rozvojovej‘ intervencie z nich nie je možno vysvetliť*“ (Ferguson 1992: 147). Motivácie v rozvoji teda určite sú rôzne a jednanie nie je homogénne, ale analýza oboch nedokáže plne uspokojiť nároky na porozumenie dôsledkom. Tie môžu byť jednoducho vedľajšími (a zároveň inštrumentálnymi) účinkami konkrétnych projektov, ako aj celého dispozitívu. Riešením nielen Giddensovej duality štruktúra/jednanie je ako skúmanie konkrétnych aktivít konkrétnych subjektov, tak štúdium asubjektívneho pôsobenia moci v rámci governmentality (pozri Profant 2013).

KRITIKA POSTROZVOJOVÉHO PRÍSTUPU Z PRAXE

Mierenie na nesprávny cieľ – posun od rozvojového diskurzu k diskurzu globalizácie

Podľa Rosalind Eybenovej, sociálnej antropologičky s „rozvojovou“ praxou, ktorej cieľom je navrhnuť, „*ako zahrnúť postmoderné prístupy do praktickej agendy*“ (Eyben 2000: 7), bol „*rozvoj ako diskurz nahradený globalizáciou*“ (Tamtiež: 12). Z jej perspektívy „*zvnútra [rozvojovej] Organizácie*“ bol rozvojový diskurz vsutku zapustený v neokoloniálnom zmýšľaní. Avšak začal miznúť s kolapsom komunizmu a globálny pohľad nám umožňuje polyfóniu diverzity a lokálnych perspektív podporujúcich partnerstvo a vzájomnú závislosť. Podľa Eybenovej je inkluzívny a váži si perspektívy všetkých zainteresovaných. Všeobecný posun k diskurzu globalizácie znamená, že kritika rozvojového diskurzu je zastaralá a mieri na nesprávny cieľ. Postrozvojoví kritici by sa preto zrejme mali zamerať na pozitíva tohto nového diskurzu globalizácie, ktorý prekonáva utláčajúce diskurzívne stratégie neokoloniálneho rozvojového diskurzu.

Odpoveď ponúkajú dvaja obrancovia postrozvojového prístupu. Kríza teoretickej a praktickej stránky „rozvoja“ vsutku viedla k nahrádzaniu tohto diskurzu diskurzom globalizácie (Ziai 2010). Avšak po poklese významu „rozvojovej“ pomoci v deväťdesiatych rokoch táto nadobudla nový význam najmä v súvislosti s Rozvojovými cieľmi milénia. Teda nedošlo celkom k nahradeniu diskurzu „rozvoja“ diskurzom globalizácie, ako to tvrdí Eybenová. Dnes sme svedkami prelínania oboch. Kým v minulosti rozvojový diskurz hlásal intervencionizmus, Rozvojové ciele milénia umožňujú jeho spojenie s neoliberalizmom. Ten bol ako pre diskurz rozvoja, tak pre diskurz globalizácie charakteristický minimálne do vypuknutia krízy. Už v deväťdesiatych rokoch sa vytvoril priestor pre určitú formu regulácie v podobe diskurzu globálneho vládnutia a je otázne, aký dopad bude mať hospodárska kríza v centre na podobu existujúcich diskurzov.

Tamas zároveň správne poukazuje na dôsledok kritiky Rosalind Eybenovej, ktorým je „*možnosť kontinuálneho odkladu. To znamená, že praktiky, ktorých dôsledky sú dôvodom pre kritiku (napríklad praktiky vytvárajúce a udržiavajúce extrémny bohatstva a chudoby), môžu byť renaturalizované v rámci nových diskurzov, ako je to v prípade sekvencie kolonializmus–rozvoj–globalizácia*“ (Tamas 2004: 651). V dvoch posledne menovaných tak existujú kontinuity napríklad v podobe dominantných aktérov, či už Svetovej banky a ďalších medzinárodných finančných inštitúcií, alebo rôznych elitných univerzít, v ktorých sa produkuje poznanie. Moc napriek diskurzívnemu posunu ostáva na jednom mieste.

Ignorovanie zmien v „rozvoji“

Jednou z výčítiek voči postrozvojovému prístupu je, že ignoruje zmeny v „rozvoji“, ako v praxi, tak v rétorike.¹⁶ Mnohé „rozvojové“ organizácie sa reformovali a vzhľadom na zlyhanie „rozvoja“ ponúkajú neustále nové a nové návrhy, takže z toho, čo bol kedysi alternatívny rozvoj, je dnes mainstream. Po dekádach neúspechov „*sa dá v rozvojových kruhoch identifikovať neustála a dôrazná sebakritika, hľadanie alternatív, tendencia*

ku korekciám a pretrvávajúci vzorec kooptácie čohokoľvek atraktívneho, čo alternatívy ponúknu“ (Nederveen Pieterse 1998: 349). Postrozvojový prístup sa však naďalej vyznačuje hľadáním „alternatív k rozvoju“ namiesto „rozvojových alternatív“ (Escobar 1995: 215).

Odpoveď na túto námietku už bola zmienená¹⁷ a reflektuje ju chápanie „rozvoja“ ako diskurzu, v ktorom sú prítomné rôzne, dokonca zdanlivo protikladné pozície, ktoré však majú spoločný diskurzívny základ. „Zdanlivo opačné možnosti môžu jednoducho koexistovať vnútri rovnakého diskurzívneho poľa (napríklad v rozvojovej ekonómii štrukturalistická a monetaristická škola sa zdajú byť v jasnom protiklade, avšak patria do rovnakej diskurzívnej formácie...)“ (Escobar 1995: 42). V dejinách rozvoja je takáto diverzita v jednotnosti ľahko vystopovateľná (Rist 2008).

Samotná diskurzívna kritika „rozvoja“ sa však stáva záležitosťou diskutovanou aj v mnej radikálnych kruhoch (Cornwall – Eade 2010). Praktickým vyústením takejto mainstreamovej dekonštrukcie je ale snaha opätovne zradikalizovať dávno kooptované pojmy, a tak rozvojový dispozitív reformovať (pre kritiku pozri Profant 2011a). V neposlednom rade si je treba uvedomiť, že inkorporácia postrozvojových – na rozdiel od alternatívnych – myšlienok až tak častá zase nie je (McEwan 2009: 104–105). Ako však už bolo zmienené, napríklad participatívny prístup reprezentuje zásadný rozpor voči pravidlám formovania rozvojového diskurzu, a preto je teoretickým základom, na ktorom by sa v praxi dalo stavať, keby netrpel toľkými problémami (pre literatúru kritickú voči participatívne mu prístupu pozri časť o homogenizácii rozvoja).

POLITICKÁ NORMATIVITA POSTROZVOJOVÉHO PRÍSTUPU

Podobnosť s neoliberalizmom

Oblasť „rozvoja“ nie je jediná, v ktorej je postštrukturalistom vyčítaná blízkosť k neoliberalizmu, či prinajmenej jeho legitimizácia (Rosenau 1992: 158). Kritík postrozvojového prístupu, Nederveen Pieterse (1998: 364), napríklad poukazuje na podobnosť medzi Escobarovou kritikou plánovania (Escobar 1992) a kritikou štátnych zásahov do hospodárstva, ktorú formuloval Deepak Lal. Obaja sa vymedzujú voči štátu, a vytvárajú tak zdanie podobnosti medzi postrozvojovým prístupom a neoliberalizmom.

Takáto podobnosť určite medzi odporcami štátnych zásahov na strane postrozvojových autorov a autoriek a ich obvykle neoliberalných odporcov a odporkýň existuje, avšak odohráva sa na pozadí odlišných predstáv o slobode. Zatiaľ čo neoliberalizmus požaduje trhové riešenia pre čo najväčšie množstvo ľudských činností, niektorí postrozvojoví akademici a akademičky presadzujú podobne ako predstavitelia a predstaviteľky teórie závislosti odstrihnutie sa od svetového trhu a organizáciu spoločnosti na iných ako trhových princípoch (Ziai 2004a: 219–220, 2004b: 1049) Pre svetový trh by takéto riešenie malo „negatívne“ dôsledky v podobe chýbajúcich surovín a pracovnej sily. Tak ako Polanyi (2006) ukázal počiatočnú závislosť trhu na štáte, hoci zároveň písal aj o trhu v tradičných spoločnostiach ako o ich vedľajšom ryse (Tamtiež: 66), tak ukázal napríklad Illich (1978), ako sa trh v mnohých oblastiach udržuje prostredníctvom vytvárania potrieb. Opustenie „umelo vytvorených potrieb“¹⁸ v súlade s postrozvojovými myšlienkami by majiteľom kapitálu určite neprospeľo.

V tomto ohľade je zaujímavé sa pozrieť na to, čo považuje za vhodnú prax post/rozvoja James Ferguson. Neodmieta štátne zásahy a stavia sa proti čistej dekonštrukcii v prospech snáh o hľadanie alternatívnych možností. V epilógu svojej prvej knihy (Ferguson 1994) argumentuje v prospech podpory antihegemónnym hnutiam a zároveň si je vedomý možnosti, že ľudia v krajinách, kam „rozvojová“ pomoc obvykle smeruje, vonkoncom našu pomoc potrebovať nemusia (Tamtiež: 286–287). Vo svojich dvoch posledných textoch však Ferguson (2010, 2011) pozmeňuje svoj názor a cituje Foucaulta, ktorý hovorí o užitočnosti moci ako riadení riadenia a za vhodný považuje všeobecný základný príjem. Ten je lepší napríklad v prípade hladomoru, pretože nelikviduje miestnych farmárov. Trh

nie je inherentne zlý a môže byť médiom, ktoré pomôže chudobným. Ferguson je presvedčený, že „*toto je dobrá verejná politika*“ (Ferguson 2010: 180), a to, či je neoliberala, nie je správna otázka. Správne je sa pýtať, či je progresívna. Teda afinita k neoliberalizmu jednoducho nie je dôležitá. Na druhú stranu, na mieste je otázka, nakoľko je Fergusonom (nie bez výhrad) podporovaná verejná politika v súlade s obvyklými predstavami o postrozvoji, a takisto z opačnej strany, či sa dá základný príjem považovať za klasickú „rozvojovú“ politiku. Kľúčové však je, či je účinný.

Kvantifikácia a používanie indikátorov

Postrozvojový kritik Kiely má námietky voči používaniu štatistik: „*postrozvojoví autori argumentujú, že oficiálne rozvojové indikátory sú zaujatým výsledkom rozvojového diskurzu, a odmietajú ich. Zároveň ale sú ochotní tieto štatistiky využívať na to, aby ukázali, ako rozvoj zlyhal*“ (Kiely 1999: 47). Escobar skutočne kritizuje vytváranie abnormalít ako „podvyživený“ (Escobar 1995: 41), pretože je eurocentrické, a potom používa tie isté indikátory na to, aby mohol tvrdiť, že ľudia naozaj sú podvyživení, ale používa pojem „*masívne zbedačenie*“ (Tamtiež: 52).

Odpoveď na túto kritiku je ambivalentná. Štatistiky sú dôležitým nástrojom vedy a poznania, a teda významné v rámci spojenia moc–vedenie. Je to technológia, ktorej sú určité vlastnosti inherentné, avšak mnoho je kontingentných. Je preto treba byť opatrný a neodmietat' ich úplne, na druhú stranu je treba sa pozrieť aj na ich nemenné vlastnosti. Štatistiky nikdy nemôžu plne opísať komplexnosť života, zároveň ale môžu byť užitočnou technológiou v rámci governmentality. Tak ako napríklad televízia nie je schopná postihnúť prírodu alebo odlišnú kultúru či náboženstvo v ich bohatosti (Mander 2000: 269–275), rovnako tak štatistiky nedokážu ukázať komplexné prepojenia, ktoré vytvárajú život. Svojím redukcionizmom sú spolu so západným pojatím vedy kapitálocentrické. Kapitál totiž vyžaduje „*uniformitu pri produkcii a unifikcionalitu používania prírodných zdrojov. Redukcionizmus tak redukuje komplexné ekosystémy na jeden komponent a jeden komponent na jednu funkciu*“ (Shiva 1997: 23–24). Zároveň však môžu byť štatistiky využité pozitívne pri zachovaní ich inherentných vlastností. Bez štatistiky by sme napríklad nevedeli, aké sú platové nerovnosti medzi mužmi a ženami, a nemohli by sme sa adekvátne usilovať o nápravu. Ak je moc vzťahom, v ktorom je chovanie ľudí riadené inými ľuďmi, „*neexistuje dôvod, pre ktorý by tento spôsob riadenia jednanja iných nemohol mať pozitívne, hodnotné, zaujímavé, alebo iné výsledky*“ (Foucault podľa Fergusona 2011: 62). Štatistika môže byť súčasťou užitočnej a účinnej governmentality, a preto hodná podpory postrozvojových autorov a autoriek. Vzťah k nej tak vedie k ambivalentnej pozícii jej opatrného využívania a v prípade „rozvojovej“ spolupráce napríklad kritizovania jej eurocentrizmu a kapitálocentrizmu.

Normativita postrozvojového prístupu

V rámci normativity postrozvojového prístupu existujú dve výčitky, ktoré sú mu adresované. Za prvé, býva postrozvoj kritizovaný za to, že ponúka patriarchálne, romantizujúce alternatívy pre miestne komunity, pričom si autoritársky prisvojuje právo rozhodovať o tom, ako má konkrétna tradícia vyzerat' a čo je pre ňu správne (Cowen – Shenton 1996: 453).¹⁹ Nielsen teda, že spoločnosti Juhu romantizuje, ale ešte aj definuje, čo je pre ľudí, ktorí údajne žijú takto skonštruované tradície, vhodné.

Ziaiova (2004b: 1052–1053) postrozvojová odpoveď kritikom cituje Marglinove odmietnutie určiť, či rádiá, televízie, alebo motorky sú nutné, užitočné, alebo zbytočne luxusné statky. „*Nie sme v pozícii, aby sme argumentovali za cnosť jednoduchosti a abstinencie voči tým, pre ktorých je materiálne bohatstvo iba vzdialeným snom*“ (Marglin 1990: 27). V postrozvoji však tento aspekt je prítomný v jeho neopopulistickej, autoritárskej verzii, v ktorej múdri starešinovia majú rozhodovať o tom, čo je pre ich spoločnosť správne (Rahnema 1997a).

Za druhé, existuje opačná námetka voči takzvanej politike Piláta Pontského – metaforického umývania si rúk nad nejakým problémom (Kiely 1999: 45). Podľa nej postrozvoj svojim prijatím postmoderny, a z nej plynúcej indiferencie, a zameraním na dekonštrukciu neponúka žiadne zmysluplné alternatívy a rekonštrukcie (túto istú námetku pod názvom „prázdna kritika“ vyslovuje aj Arun Agrawal 1996: 472; pozri aj Blaikie 2000).²⁰

Kým Ziai (2004b) odpovedá v prospech radikálnej demokracie, ako ju formulujú Laclau a Mouffeová (2001), teda nechce jednoznačne definovať, čo postrozvoj má konkrétne znamenať v oblasti praktickej organizácie spoločnosti; Tamas na imperatív „Buď praktický!“ (Tamas 2004: 650) reaguje tým, že takáto námetka je súčasťou diskurzu, v ktorom sa táto praktikalita formuje. Základ tohto praktického diskurzu je cieľom postrozvojovej diskurzívnej kritiky. Preto ak Escobar vníma rozvojový diskurz ako súčasť dominancie Západu nad tretím svetom, alternatívna intervencia v rámci tohto diskurzu bude naďalej len slúžiť jeho základnému (asubjektívnemu) cieľu, ktorým je dominovať. Tamas napokon súznie so Ziaiom v jeho kritike praxe partnerstva v „rozvojovej“ spolupráci. Ako píše, praktik neschopný pochopiť hĺbku Escobarovej kritiky je schopný vnímať intervenciu ako legitímnu, iba keď je súčasťou rozvojového diskurzu (Tamtiež). To však znemožňuje skutočne dôslednú snahu o partnerstvo, keďže súčasťou rozvojového diskurzu sú, ako už bolo zmienené, inštitucionálne a identitárne záujmy (Ziai 2011b). Preto Escobar ponúka sociálne hnutia ako alternatívu iba mimo diskurzu rozvoja. Tam je možné opustiť pravidlá formovania tohto diskurzu a usilovať o nové diskurzy; diskurzy, ktoré sú ovládané úplne inými pravidlami formovania patriacimi členom sociálnych hnutí a nie medzivládnyh organizáciám bohatých krajín a ich predstaviteľom.²¹

* * *

Debata rozvoj/postrozvoj sa v rámci rozvojových štúdií vynorila zároveň s krízou tohto študijného poľa (pozri napríklad Kiely 1998; Booth 1985; Schuurman 1993). Stala sa jeho dôležitou súčasťou a dodnes nie je ukončená. Prevzala pochybnosti o nárokoch moderny na univerzálnosť z filozofie a antropológie a priblížila tieto myšlienky ľuďom pohybujúcim sa v rámci rozvojových štúdií. Prebiehajúca diskusia pomáha vyjasniť často neudržateľné extrémne pozície v prospech stále veľmi radikálnych, avšak obhájitelných názorov.

Argumentácia prezentovaná v tomto článku ukazuje, že postrozvojový prístup je zmysluplný a jeho kritika udržateľná napriek množstvu námetok, ktoré voči nej boli vznesené. Hoci postrozvoj niekedy globálny Juh romantizuje, dokáže ho vnímať aj triezvymi očami. Hoci niekedy úplne odmieta moderné technológie, dokáže ich zásadne kritizovať, ale zároveň akceptovať tie, ktoré sú skutočne demokratické. Hoci sa zdá byť kultúrne relativistický, jeho cieľom je pozícia medzi kultúrnym relativizmom a univerzalizmom, ktorá má však omnoho bližšie k tomu prvému. Hoci niekedy esencionalizuje spoločnosti na globálnom Juhu, buď si toho je vedomý a robí to so strategickými úmyslami, alebo esencionalizáciu odmieta v prospech hybridných modelov spoločentiev. Hoci obvinenia z homogenizácie prijíma ako opodstatnené, snaží sa ukázať, prečo rôzne „rozvojové“ prístupy sú vo svojej podstate rovnaké, prečo dobre mienené projekty môžu mať iné ako zamýšľané dôsledky a prečo aj „dobré“ projekty môžu byť súčasťou utlačujúcej štruktúry. Hoci si je vedomý diskurzívneho posunu od „rozvoja“ ku globalizácii, vo svojej kritike nerovných mocenských vzťahov nepoľavuje ani v jednom diskurze. Hoci sleduje sebakritiku v rámci „rozvojových“ organizácií a zmeny, ktorými v ostatných rokoch prešli, tieto zmeny nepovažuje za dostatočne radikálne. Uznáva ich nanajvýš ak na rétorickej úrovni, avšak tá sa zatiaľ vo väčšej miere nepremietla do praxe. Hoci iné postrozvojové črty podobné s neoliberalizmom, v iných, omnoho dôležitejších otázkach, sa s ním rozchádza. Trh, rovnako ako využívanie štatistických indikátorov nezavrhuje, vyzýva ale na ich opatrné využívanie. A napokon, hoci niekedy predpisuje, ktoré statky sú príliš luxusné

a ktoré potreby umelo vytvorené, v iných svojich verziách odmieta definovať „rozvoj“ a voľí radikálne demokratické alternatívy v sociálnych hnutiach.

Význam tu len neúplne predstavených akademických debát²² medzi postrozvojom a jeho kritikmi a kritičkami je azda v tom, že do českej a slovenskej sféry zaoberajúcej sa nielen „rozvojovou“ spoluprácou prispieva niečím, čo doteraz ostávalo na okraji. Ak je postrozvoj zmysluplnou pozíciou a jeho kritika udržateľná, tí čo sa v tejto oblasti pohybujú, by mali byť schopní sa buď s jeho kritikou vyrovnáť, alebo s ňou súhlasiť a hľadať „alternatívy k rozvoju“.

¹ Pojem „rozvoj“ je v úvodzovkách, keď implikuje posun od horšieho k lepšiemu, avšak prax tomuto označeniu nezodpovedá (pre dôkladnejšiu verziu tohto argumentu pozri napríklad Ziai 2007a). V pomenovaniach ako *rozvojový diskurz* či *rozvojové štúdiá* úvodzovky nie sú, keďže tu ide o pomenovanie súboru praktík sporného až pri bližšom skúmaní. Cieľom je poukázať na rozpor medzi praxou „rozvoja“ a tým, čo implikuje, a oslabiť tak moc tohto diskurzu.

² Podľa Rahneho bol pojem „postrozvoj“ prvýkrát oficiálne použitý v roku 1991 na kolokviu pod týmto názvom, organizovanom na *Institut d'Etudes sur le Développement* v Ženeve (Rahne 1997b: xix, poznámka č. 1).

³ Dnes sa však zdá, že s Rozvojovými cieľmi milénia dochádza k oživeniu „rozvojovej“ spolupráce.

⁴ To je síce pravda, avšak počas ostatných šiestich dekád došlo k zvýšeniu priemernej dĺžky života a k poklesu detskej úmrtnosti v mnohých krajinách globálneho Juhu.

⁵ Na jednu stranu globálny kapitalizmus síce vytvára podobnosti v podobe produkčných vzťahov či prístupu k prírode, na druhú je veľmi prispôsobivý, pokiaľ ide o menej kľúčové kultúrne odlišnosti.

⁶ *Radix* znamená po latinsky koreň.

⁷ Hoci prvé Escobarové texty sú z osemdesiatych rokov (Escobar 1984, 1988).

⁸ Takáto regionalizácia však naďalej esencalizuje na národnej úrovni. Pre argument o explanatórnom nacionalizme a jeho dôsledkoch pozri napríklad Pogge (2002).

⁹ Ariel Sallehová síce akceptuje, že Shiva romantizuje ženské sociálne hnutia (Salleh 1991: 212), avšak tvrdí, že nie je „žiadna naivná esencialistka“ (Tamtiež: 211) v zmysle feministického esencializmu. Duchovný princíp Prakriti totiž nepovažuje za prirodzene ženský, avšak muži a ženy, ktorí by ho chceli aplikovať, sú obmedzovaní sociálnymi inštitúciami, ktorým dominujú muži.

¹⁰ Ako už bolo zmienené v časti o romantizácii, túto stratégiu využívajú mocné zložky framárskeho hnutia v Indii na presadenie svojich záujmov (Nanda 1999).

¹¹ Nie je prekvapivé, že sa vzápätí prihlásil náčelník (*chief*) Mingha, ktorý argumentoval, že vodca (*headman* – tradične v hierarchii na nižšej pozícii než náčelník) Makuleke je mu podriadený (Robins 2003: 273–274). Podobnú situáciu v oblasti delty Nigeru analyzuje Watts a ukazuje, ako „tradičné“ nároky na kmeňovú samosprávu vedú k oslabovaniu štátu, v protiklade k Andersonovým *Predstavám spoločností* (Watts 2003), pozri aj Profant (2013).

Azda je férové dodať, že autor štúdie, kritik postrozvojového prístupu, Steve Robins, tento argument využije proti postrozvojovému odmietaniu modernity, pretože tu ide o jasnú snahu získať prístup k štátnym zdrojom. Udržanie tradície síce môže byť úprimné, ale ako ukazuje Robins, je tu stavané vedľa využívania počítačov a internetu za účelom vytvorenia internetovej stránky a prilákania čo najväčšieho počtu turistov (Robins 2003: 272–274). Na túto kritiku som sa pokúsil odpovedať v časti o romantizácii Escobarovou podporou hybridným hnutiam.

¹² Opačný problém s rovnakým dôsledkom kritizujú Knippenberg a Schuurmann (1994) u postrozvojovej autorky Marianne Gronemeyerovej za to, že súhlasí s predstavou indiferentného človeka u Diogéna Laertského, a teda je proti akejkoľvek pomoci. Gronemeyerová však na začiatku chváli tradičnú bezpodmienečnú pomoc dobrého samaritána a Diogénes jej slúži na zvýraznenie jej názoru, že „rozvojovej pomoci“ je priveľa (Gronemeyer 1992: 65). Problémom je, že nutnosť indiferentnosti je dôsledkom umelo vytvorených potrieb. Najprv sú vytvorené a potom majú byť splnené imperatívom pomoci „rozvojových“ aktérov. Tieto potreby však niekto nevyhnutne musí definovať, a uzurpuje si tak autoritatívnu pozíciu (k tomu bližšie vid' časť o normatívite v „rozvoji“).

¹³ Avšak Tamas (2004) ide ešte o niečo ďalej a možnosť jednať vidí len mimo rozvojového diskurzu (pozri časť o normatívite postrozvojového prístupu).

¹⁴ Escobar vníma Svetovú banku ako agenta v tom zmysle, že viac „ako akákoľvek iná inštitúcia zosobňuje rozvojový dispozitív“ (Tamtiež; zvýraznenie TP). Na obranu Brigga, ktorý v tomto ohľade Escobara kritizuje, je treba dodať, že v poznámke pod čiarou ponúka „menej nesympatické čítanie Escobara“ (Brigg 2002: 431), ktorý píše, že „rozvoj musíme chápať ako ‚stratégiu bez stratégií‘“ (Escobar 1995: 232, p. 26 podľa Brigg 2002: 435, p. 12).

¹⁵ Podobný argument prináša Brigg (2002). O governmentality v „rozvoji“ hovorí napríklad Watts (2003) a Liova (2007). Escobar sa tiež svojou analýzou rozvojového dispozitívu viac prikláňa k takémuto chápaniu moci ako k vnímaniu len jej suverénnej (Foucault 1999) či prvej dimenzie (Lukes 2004). Širšie k tomuto argumentu pozri Profant (2013).

- ¹⁶ O inkorporáciu postmodernej kritiky do praxe na rovine teoretizovania usiluje už zmienená Eybenová (2000).
- ¹⁷ Vid' časť o homogenizácii rozvoja.
- ¹⁸ Pri používaní takýchto pojmov je treba byť nanajvýš opatrný. Podrobnejšie je tento problém priblížený v nasledujúcej časti, pozri aj Profant (2012).
- ¹⁹ Kritiku upierania túžob miestnym obyvateľom vyslovuje aj De Vries (2007), podľa ktorého by sa radikálnosť mala prejavovať v odmietnutí banalizácie „rozvoja“ ako nemožného. Autor vychádzajúci z Lacana a Deleuza prijíma hru rozvojového stroja, ktorý funguje tak, že túžbu po rozvoji vždy najprv vytvorí, aby ju potom banalizoval, a za rozvoj považuje „malé objekty Iného“ (Lacan podľa De Vries 2007: 32), teda naplnenie predstáv ľudí túžiacich po rozvoji, pokiaľ je to možné (pozri aj Profant 2012).
- ²⁰ Táto kritika je akoby pokračovaním argumentu o kultúrnom relativizme, ktorý ústi v indiferenciu. Dekonstrukcia takisto neponúka žiadne riešenia. Zatiaľ čo v časti o relativizme som sa zamerával na problematiku kultúrneho relativizmu a tým vyvrátil aj argument o indiferencii, tu sa venujem politickým odporúčaniam, ktoré postrozvoj presadzuje.
- ²¹ Hoci McEwanová argumentuje za uchovanie diskurzu rozvoja, sama ponúka užitočný prehľad postkoloniálnych antirozvojových diskurzívnych príkladov vo filme, fotografii a literatúre (McEwan 2009: 155–161). Pre kritiku tohto jej postoja pozri Ziai (2011a).
- ²² Nebola napríklad zmienená kritika, že „rozvojové“ projekty niekedy môžu politizovať (Van Ausdal 2001) a nie len depolitizovať, ako to tvrdí Ferguson (1994), že postrozvojový prístup nie je novátorský (Lehmann 1997: 573; Kiely 1999: 35), že je tautologický a „naddeterminovaný“ svojimi filozofickými koreňmi (Agrawal 1996: 473), že sa zaoberá najmä diskurzom a zanedbáva materiálne štruktúry (Veltmeyer 2001) či že je „nepresný“ (Corbridge 1998: 146; pozri aj Kiely 1999).

Literatúra

- Agrawal, Arun (1996): Poststructuralist Approaches to Development: Some Critical Reflections. *Peace and Change*, Vol. 21, No. 4, s. 464–477.
- Alden, Chris (2007): *China in Africa*. London and New York: Zed Books.
- Alvares, Claude (1994): *Science, Development and Violence: The Revolt against Modernity*. Delhi: Oxford University Press.
- Alvares, Claude (1996): Science, Colonialism and Violence: A Luddite View. In: Nandy, Ashis (ed.): *Science, Hegemony and Violence: A Requiem for Modernity*. Tokyo: The United Nations University, s. 68–112.
- Apffel-Marglin, Frédérique (1990): Smallpox in Two Systems of Knowledge. In: Apffel-Marglin, Frédérique – Marglin, Stephen A. (eds.): *Dominating Knowledge: Development, Culture, and Resistance*. Oxford and New York: Oxford University Press, s. 102–144.
- Apffel-Marglin, Frédérique – Marglin, Stephen A. (eds., 1990): *Dominating Knowledge: Development, Culture, and Resistance*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Apffel-Marglin, Frédérique – Marglin, Stephen A. (eds., 1996): *Decolonizing Knowledge: From Development to Dialogue*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Batora, Jozef (2004): Identita a štátny záujem v slovenskej zahraničnej politike. *Medzinárodné otázky*, Vol. 8, No. 2, s. 39–54.
- Bauman, Zygmunt (1989): *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-modernity and Intellectuals*. Cambridge: Polity Press.
- Bebbington, Anthony – Bebbington, D. (2001): Development Alternatives: Practice, dilemmas and Theory. *Area*, Vol. 33, No. 1, s. 7–17.
- Bhabha, Homi (2004): *Location of Culture*. London and New York: Routledge.
- Blaikie, Piers (2000): Development, Post-, Anti-, and Populist: A Critical Review. *Environment and Planning A*, Vol. 32, No. 6, s. 1033–1050.
- Booth, David (1985): Marxism and Development Sociology: Interpreting the Impasse. *World Development*, Vol. 13, No. 7, s. 761–787.
- Brigg, Morgan (2002): Post-development, Foucault and the Colonisation Metaphor. *Third World Quarterly*, Vol. 23, No. 3, s. 421–436.
- Cooke, Bill – Kothari, Uma (2001): *Participation: The New Tyranny?* London and New York: Zed Books.
- Cooper, Frederick – Packard, Randall (eds., 1997a): *International Development and the Social Sciences: Essays on the History and Politics of Knowledge*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Cooper, Frederick – Packard, Randall (1997b): Introduction. In: Cooper, Frederick – Packard, Randall (eds.): *International Development and the Social Sciences: Essays on the History and Politics of Knowledge*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, s. 1–41.
- Corbridge, Stuart (1998): “Beneath the Pavement only Soil”: The Poverty of Post-Development. *Journal of Development Studies*, Vol. 34, No. 6, s. 138–148.
- Cornwall, Andrea – Eade, Deborah (eds., 2010): *Deconstructing Development Discourse: Buzzwords and Fuzzwords*. Warwickshire: Oxfam GB and Practical Action Publishing.
- Cowen, Michael P. – Shenton, Robert W. (1996): *Doctrines of Development*. London and New York: Routledge.
- Crewe, Emma – Harrison, Elizabeth (2002): *Whose Development? An Ethnography of Aid*. London and New York: Zed Books.

- Crush, Jonathan (1999a): Introduction. In: Crush, Jonathan (ed.): *Power of Development*. London and New York: Routledge, s. 3–23.
- Crush, Jonathan (ed., 1999b): *Power of Development*. London and New York: Routledge.
- Curry, George N. (2003): Moving beyond Postdevelopment: Facilitating Indigenous Alternatives for “Development”. *Economic Geography*, Vol. 79, No. 4, s. 405–423.
- Daněk, Petr – Navrátilová, Alice – Hildebrandová, Marika – Stojanov, Robert (2008): *Approaching the Other: The Four Projects of Western Domination*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- De Vries, Pieter (2007): Don’t compromise your desire for development! A Lacanian/Deleuzian rethinking of the anti-politics machine. *Third World Quarterly*, Vol. 28, No. 1, s. 25–43.
- DuBois, Marc (1991): The governance of the third world: A Foucauldian perspective on power relations in development. *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 16, No. 1, s. 1–30.
- Engel, Sven (2001): *Vom Elend der Postmoderne in der Dritten Welt: Eine Kritik des Post-Development-Ansatzes*. Stuttgart: ibidem-Verlag.
- Escobar, Arturo (1984): Discourse and Power in Development: Michel Foucault and the Relevance of his Work to the Third World. *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 10, No. 3, s. 377–400.
- Escobar, Arturo (1988): Power and Visibility: Development and the Invention and Management of the Third World. *Cultural Anthropology*, Vol. 3, No. 4, s. 428–443.
- Escobar, Arturo (1992): Planning. In: Sachs, Wolfgang (ed.): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London and New Jersey: Zed Books, s. 132–145.
- Escobar, Arturo (1995): *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Escobar, Arturo (2000): Beyond the Search for a Paradigm? Post-Development and beyond. *Development*, Vol. 43, No. 4, s. 11–14.
- Escobar, Arturo (2001): Culture Sits in Places: Reflections on Globalism and Subaltern Strategies of Localization. *Political Geography*, Vol. 20, No. 2, s. 139–174.
- Escobar, Arturo (2007): “Post-development” as Concept and Social Practice. In: Ziai, Aram (ed.): *Exploring Post-Development: Theory and Practice, Problems and Perspectives*. London: Routledge, s. 18–31.
- Escobar, Arturo (2008): *Territories of Difference: Place, Movements, Life, Redes*. Durham: Duke University Press.
- Esteva, Gustavo (1992): Development. In: Sachs, Wolfgang (ed.): *The Development Dictionary*. London and New Jersey: Zed Books, s. 6–25.
- Esteva, Gustavo – Prakash, Madhu Suri (1998): *Grassroots Post-Modernism: Remaking the Soil of Cultures*. London and New York: Palgrave Macmillan.
- Esteva, Gustavo (1987): Alternative Development as Political Practice. In: Walker, R. B. J. – Medlowitz, Saul H. (eds.): *Towards a Just World Peace*. London: Butterworths, s. 271–298.
- Everett, Margaret (1997): The Ghost in the Machine: Agency in “Poststructural” Critiques of Development, Vol. 70, No. 3, s. 137–151.
- Eyben, Rosalind (2000): Development and Anthropology: A View from Inside the Agency. *Critique of Anthropology*, Vol. 20, No. 1, s. 7–14.
- Fanon, Frantz (2011): *Černá kůže, bílé masky*. Praha: tranzit.cz.
- Ferguson, James (1992): Reply to Comments on the Anti-Politics Machine. *The Journal of Research*, No. 2, s. 141–159.
- Ferguson, James (1994): *The Anti-Politics Machine: “Development,” Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ferguson, James (2010): The Uses of Neoliberalism. *Antipode*, Vol. 41, No. S1, s. 166–184.
- Ferguson, James (2011): Toward a Left Art of Government: From “Foucauldian critique” to Foucauldian Politics. *History of the Human Sciences*, Vol. 24, No. 4, s. 61–68.
- Ferguson, James – Gupta, Akhil (2002): Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality. *American Ethnologist*, Vol. 29, No. 4, s. 981–1002.
- FoRS (2011): Kolik prostředků ČR poskytuje na ZRS, <<http://www.fors.cz/cs/rozvojova-spoluprace/kolik-prostredku-cr-poskytuje-na-zrs>>.
- Foucault, Michel (1999): *Vůle k vědění: Dějiny sexuality I*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel (2002): *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann & synové.
- Gándhí, Méhandás Karamčand (2003): *Hind svarádž neboli Indická samospráva*. Brno: Doplněk.
- Gardner, Katy – Lewis, David (2000): Dominant Paradigms Overturned or “Business as Usual”? Development Discourse and the White Paper on International Development. *Critique of Anthropology*, Vol. 20, No. 1, s. 15–29.
- Gažovič, Ondrej (2012): Slovak Aid – oficiálna rozvojová spolupráca ako nástroj konštituovania identity SR? *Mezinárodní vztahy*, Vol. 47, No. 1, s. 22–46.
- Gibson-Graham, J. K. (2006): *A Postcapitalist Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Grillo, R. D. (1997): Introduction. In: Grillo, R. D. – Stirrat, R. L. (eds.): *Discourses of Development: Anthropological Perspectives*. Oxford and New York: Berg, s. 1–33.
- Grillo, R. D. – Stirrat, R. L. (ed., 1997): *Discourses of Development: Anthropological Perspectives*. Oxford and New York: Berg.
- Grischow, Jeff – McKnight, Glenn H. (2003): Rhyming Development: Practising Post-Development in Colonial Ghana and Uganda. *Journal of Historical Sociology*, Vol. 16, No. 4, s. 517–549.

- Gronemeyer, Marianne (1992): Helping. In: Sachs, Wolfgang (ed.): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London and New Jersey: Zed Books, s. 53–69.
- Hancock, Graham (1989): *Lords of Poverty: The Power, Prestige, and Corruption of the International Aid Business*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Hickey, Samuel – Mohan, Giles (2004): *Participation, from Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development*. London and New York: Zed Books.
- Hobart, Mark (1993): Introduction: The Growth of Ignorance? In: Hobart, Mark (ed.): *An Anthropological Critique of Development: The Growth of Ignorance*. London and New York: Routledge, s. 1–30.
- Horký, Ondřej (2010): *Česká rozvojová spolupráce: Diskurzy, praktiky, rozpory*. Praha: SLON.
- Horký, Ondřej (2011): Falešná neutralita neoklasické teorie: Feministická, antropologická, evoluční a ekologická kritika. *Politická ekonomie*, No. 3, s. 329–344.
- Charnoz, Olivier (n. d.): James Ferguson: The Anti-Politics Machine, <<http://www.geocities.ws/oliviercharnoz/anthroferguson.htm>>.
- Illich, Ivan (1973): *Celebration of Awareness: A Call for Institutional Revolution*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Illich, Ivan (1978): *Toward a history of needs*. New York: Pantheon Books.
- Illich, Ivan (2001): *Odškolení společnosti: Polemický spis*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kapoor, Ilan (2008): *The Postcolonial Politics of Development*. London and New York: Routledge.
- Kiely, Ray (1998): The Crisis of Global Development. In: Kiely, Ray – Marfleet, Phil (eds.): *Globalisation and the Third World*. London and New York: Routledge, s. 23–43.
- Kiely, Ray (1999): The Last Refuge of the Noble Savage? A Critical Assessment of Post-Development Theory. *The European Journal of Development Research*, Vol. 11, No. 1, s. 30–55.
- Knippenberg, Luuk – Schuurman, Frans (1994): Blinded by rainbows: anti-modernist and modernist deconstructions of development. In: Schuurman, Frans (ed.): *Current Issues in Development Studies: Global Aspects of Agency and Structure*. Saarbrücken: Verlag für Entwicklungspolitik Breitenbach, s. 90–106.
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (2001): *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London and New York: Verso.
- Latouche, Serge (1993): *In the Wake of the Affluent Society: An Exploration of Post-Development*. London – New Jersey: Zed Books.
- Latouche, Serge (2009): *Farewell to Growth*. Cambridge and Malden: Polity Press.
- Latour, Bruno (2003): *Nikdy sme neboli moderní*. Bratislava: Kalligram.
- Lehmann, David (1997): An Opportunity Lost: Escobar's Deconstruction of Development. *Journal of Development Studies*, Vol. 33, No. 4, s. 568–578.
- Li, Tania Murray (2007): *The Will to Improve: Governmentality, Development, and the Practice of Politics*. Durham: Duke University Press.
- Little, Peter D. – Painter, Michael (1995): Discourse, Politics, and the Development Process: Reflections on Escobar's "Anthropology and the Development Encounter". *American Ethnologist*, Vol. 22, No. 3, s. 602–609.
- Lukes, Steven (2004): *Power: A Radical View*. London: Macmillan.
- Lummis, Douglas C. (1996): *Radical democracy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mander, Jerry (2000): *Čtyři důvody pro zrušení televize*. Brno: Doplněk.
- Manzo, Kate (1991): Modernist Discourse and the Crisis of Development Theory. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 26, No. 2, s. 3–36.
- Marglin, Stephen A. (1990): Towards the Decolonization of the Mind. In: Apffel-Marglin, Frédérique – Marglin, Stephen A. (eds.): *Dominating Knowledge: Development, Culture, and Resistance*. Oxford and New York: Oxford University Press, s. 1–28.
- McEwan, Cheryl (2009): *Postcolonialism and Development*. Oxon and New York: Routledge.
- Mehmet, Ozay (1995): *Westernizing the Third World: The Eurocentricity of Economic Development Theories*. London and New York: Routledge.
- Mies, Maria – Bennholdt-Thomsen, Veronika (1999): *The Subsistence Perspective: Beyond the Globalised Economy*. London and New York: Zed Books.
- Mosse, David (2005): Global Governance and the Ethnography of International Aid. In: Mosse, David – Lewis, David: *The Aid Effect: Giving and Governing in International Development*. London and Ann Arbor: Pluto Press, s. 1–36.
- MVRO (2011): Ako pomáhalo Slovensko v roku 2010 zo štátneho rozpočtu? *Rozvojová pomoc*, jar 2011: 2.
- Nanda, Meera (1999): Who Needs Post-Development? Discourses of Difference, The Green Revolution of Agrarian Populism in India. *Journal of Development Societies*, Vol. 15, No. 1, s. 1–31.
- Nandy, Ashis (1994): Culture, Voice and Development: A Primer for the Unsuspecting. *Thesis Eleven*, Vol. 39, No. 1, s. 1–18.
- Nandy, Ashis (ed., 1996a): *Science, Hegemony and Violence: A Requiem for Modernity*. Tokyo: The United Nations University.
- Nandy, Ashis (1996b): Introduction: Science as a Reason of State. In: Nandy, Ashis (ed.): *Science, Hegemony and Violence: A Requiem for Modernity*. Tokyo: The United Nations University, s. 1–23.
- Nederveen Pieterse, Jan (1998): My Paradigm or Yours? Alternative Development, Post-Development, Reflexive Development. *Development and Change*, Vol. 29, No. 2, s. 343–373.

- Nederveen Pieterse, Jan (2000): After Post-Development. *Third World Quarterly*, Vol. 21, No. 2, s. 175–191.
- Nustad, Knut G. (2001): Development: The Devil we Know? *Third World Quarterly*, Vol. 22, No. 4, s. 479–489.
- Olivier de Sardan, Jean-Pierre (2005): *Anthropology and Development: Understanding Contemporary Social Change*. London and New York: Zed Books.
- Pogge, Thomas (2002): *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. Cambridge: Polity Press.
- Polanyi, Karl (2006): *Velká transformace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Pollard, Jane – McEwan, Cheryl – Hughes, Alex (eds., 2011): *Postcolonial Economies*. London and New York: Zed Books.
- Profant, Tomáš (2010): Fair Trade z pohľadu postrozvojového prístupu. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 45, No. 2, s. 71–98.
- Profant, Tomáš (2011a): Cornwall, A. and Eade, D. 2011. “Deconstructing Development Discourse: Buzzwords and Fuzzwords.” Warwickshire, Oxfam GB and Practical Action Publishing. *International Issues and Slovak Foreign Policy Affairs*, Vol. 20, No. 2, s. 91–94.
- Profant, Tomáš (2011b): Serge Latouche: Farewell to Growth. *JeToTak.sk*, 26. 8. 2011, <<http://www.jetotak.sk/autonomna-zona/serge-latouche-farewell-to-growth-polity-press-2009>>.
- Profant, Tomáš (2011c): Pollard, J., McEwan, C. and Hughes, A. 2011. “Postcolonial Economies” London and New York, Zed Books. *International Issues and Slovak Foreign Policy Affairs*, Vol. 20, No. 4, s. 85–89.
- Profant, Tomáš (2011d): Česká rozvojová spolupráca v zafatí „rozvoja“. *Sociologický časopis*, Vol. 47, No. 5, s. 1045–1054.
- Profant, Tomáš (2012): Spájanie post-rozvojového a na aktéra orientovaného prístupu k rozvoju. *Rozvoj a demokracia: Nové trendy v medzinárodnej rozvojovej spolupráci*. Bratislava: Nadácia Pontis, s. 167–185.
- Profant, Tomáš (2013): „Rozvoj“ a moc: Sociologické analýzy moci v „rozvojovej“ spolupráci. *Sociologický časopis*, Vol. 49, No. 2 (v príprave).
- Raffer, Kunibert – Singer, Hans W. (2001): *The Economic North-South Divide: Six Decades of Unequal Development*. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar.
- Rahnama, Majid (1992): Participation. In: Sachs, Wolfgang (ed.): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London and New Jersey: Zed Books, s. 116–131.
- Rahnama, Majid (1997a): Development and the People’s Immune System: The Story of Another Variety of AIDS. In: Rahnama, Majid – Bawtree, Victoria (eds.): *The Post-Development Reader*. London and New Jersey: Zed Books, s. 111–131.
- Rahnama, Majid (1997b): Introduction. In: Rahnama, Majid – Bawtree, Victoria (eds.): *The Post-Development Reader*. London and New Jersey: Zed Books, s. ix–xix.
- Rahnama, Majid (1997c): Towards Postdevelopment: Searching for Signposts, a New Language and New Paradigms. In: Rahnama, Majid – Bawtree, Victoria (eds.): *The Post-Development Reader*. London and New Jersey: Zed Books, s. 377–403.
- Rahnama, Majid – Bawtree Victoria (1997): *The Post-development Reader*. London: Zed Books.
- Rapley, John (2004): Development Studies and the Post-Development Critique. *Progress in Development Studies*, Vol. 4, No. 4, s. 350–354.
- Rist, Gilbert (2008): *The History of Development: From Western Origins to Global Faith*. London – New York: Zed Books.
- Robins, Steven (2003): Whose Modernity? Indigenous Modernities and Land Claims after Apartheid. *Development and Change*, Vol. 34, No. 2, s. 265–286.
- Rosenau, Pauline M. (1992): *Post-Modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads, and Intrusions*. Princeton: Princeton University Press.
- Rossi, Benedetta (2004): Revisiting Foucauldian Approaches: Power Dynamics in Development Projects. *Journal of Development Studies*, Vol. 40, No. 6, s. 1–29.
- Sachs, Wolfgang (ed., 1992a): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London – New Jersey: Zed Books.
- Sachs, Wolfgang (1992b): Introduction. In: Sachs, Wolfgang (ed.): *The Development Dictionary*. London – New Jersey: Zed Books, s. 1–5.
- Said, Edward W. (2008): *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Said, Edward W. (2011): Reprezentování kolonizovaných: Mluví antropologie. In: Havránek, Vít (ed.): *Postkoloniální myšlení II*. Praha: tranzit.cz.
- Salleh, Ariel (1991): Shiva, Vandana 1989. Staying Alive: Women, Ecology and Development. *Hypatia*, Vol. 6, No. 1, s. 206–214.
- Shiva, Vandana (1997): *Staying Alive: Women, Ecology, and Development*. London: Zed Books.
- Schuurman, Frans Johan (1993): *Beyond the Impasse: New Directions in Development Theory*. London and New Jersey: Zed Books.
- Simon, David (2006): Separated by Common Ground? Bringing (Post)Development and (Post)Colonialism Together. *Geographical Journal*, Vol. 172, No. 1, s. 10–21.
- Spivak, Gayatri Charkravorty (1994): Can the Subaltern Speak? In: Williams, Patrick – Chrisman, Laura (eds.): *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*. New York: Columbia University Press, s. 66–111.

- Storey, Andy (2000): Post-Development Theory: Romanticism and Pontius Pilate Politics. *Development*, Vol. 43, No. 4, s. 40–46.
- Štekláčová, Veronika (2010): Ázijská kritika západnej koncepcie ľudských práv. *Mezinárodní vztahy*, Vol. 45, No. 3, s. 55–75.
- Tamas, Peter (2004): Misrecognitions and Missed Opportunities: Post-Structuralism and the Practice of Development. *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 4, s. 649–660.
- Thoreau, Henry David (2006): *Walden aneb Život v lesích*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Thoreau, Henry David (2009): *Štyri eseje*. Vištuk: Marek Šulík.
- Ulrich, Otto (1992): Technology. In: Sachs, Wolfgang (ed.): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London and New Jersey: Zed Books, s. 271–287.
- Unnithan, Maya – Srivastava, Kavita (1997): Gender Politics, Development and Women’s Agency in Rajasthan. In: Grillo, R. D. – Stirrat, R. L. (eds.): *Discourses of Development: Anthropological Perspectives*. Oxford and New York: Berg, s. 157–181.
- Van Ausdal, Shawn (2001): Development and Discourse among the Maya of Southern Belize. *Development and Change*, Vol. 32, No. 3, s. 577–606.
- Veltmeyer, Henry (2001): The Politics of Language: Deconstructing the Discourse of Postdevelopment. *Canadian Journal of Development Studies*, Vol. 22, No. 3, s. 597–620.
- Watts, Michael (2003): Development and Governmentality. *Singapore Journal of Tropical Geography*, Vol. 24, No. 1, s. 6–34.
- Ziai, Aram (2004a): *Entwicklung als Ideologie? Das klassische Entwicklungsparadigma und die Post-Development Kritik zur Analyse des Entwicklungsdiskurses*. Hambrug: Deutsches Übersee-Institut.
- Ziai, Aram (2004b): The Ambivalence of Post-Development: Between Reactionary Populism and Radical Democracy. *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 6, s. 1045–1060.
- Ziai, Aram (2007a): Concluding the Exploration? Post-Development Reconsidered. In: Ziai, Aram (ed.): *Exploring Post-Development: Theory and Practice, Problems and Perspectives*. London: Routledge, s. 226–234.
- Ziai, Aram (2007b): Development Discourse and Its Critics: An Introduction to Post-Development. In: Ziai, Aram (ed.): *Exploring Post-Development: Theory and Practice, Problems and Perspectives*. London: Routledge, s. 3–17.
- Ziai, Aram (ed., 2007c): *Exploring Post-Development: Theory and Practice, Problems and Perspectives*. London: Routledge.
- Ziai, Aram (2007d): The Meaning of “Development”: A critical Perspective. *Journal Für Entwicklungspolitik*, Vol. 23, No. 2, s. 64–79.
- Ziai, Aram (2010): From Development Discourse to the Discourse of Globalisation – Changing Forms of Knowledge about Change in North-South Relations and their Political Repercussions. *Sociologus*, Vol. 61, No. 1, s. 41–70.
- Ziai, Aram (2011a): Postcolonialism and Development: Disparate Tales Reconsidered. *Development and Change*, Vol. 42, No. 5, s. 1297–1306.
- Ziai, Aram (2011b): Progressing towards Incoherence: The rules of Development Discourse and the Discursive Transformations since the 1980s. Prezentované na 6th Interpretive Policy Analysis Conference, Cardiff.

Poznámka

Chcel by som sa týmto poďakovať šéfredaktorovi časopisu Mezinárodní vztahy Vítovi Benešovi, Aramovi Ziaiovi, Ondřejovi Horkému, Ondřejovi Gažovičovi a dvom anonymným oponentom za ich podnetné diskusie a pripomienky k textu.